

Eliseo Fernández
Dionísio Pereira

A primeira guerrilla antifranquista galega (1936-1939): un esforzo malogrado

Lexión Condor alemá desfílando polas rúas de Vigo ao remate da Guerra Civil

Eduardo Pérez Vega, guerrilleiro natural de Tameirón "A Gudiña"; combateu en Asturias no exército popular da República e pasou ao monte a partir de 1938. Actuou no sureste ourensán co mítico Manuel Girón

O fenómeno da resistencia armada, en xeral, e da guerrilla en particular, conta na Galiza cunha abondosa produción bibliográfica, á que continuamente veñen sumándose biografías de loitadores antifranquistas, historias locais ou estudos das diferentes tendencias ideolóxicas presentes neste movemento. A maior parte dos traballos de investigación histórica reflicten o que foi a actividade das grandes organizacións aglutinadoras da resistencia guerrilleira, como foron a Federación de Guerrillas de León-Galicia e o Ejército Guerrillero de Galicia, nos anos 40. E, malia todo, existe unha prehistoria da actividade destas agrupacións que afunde as súas raíces na —a aínda pouco coñecida— resistencia armada levada a cabo na retagarda durante os anos da Guerra Civil e que, mesmo, pode se relacionar con algunhas actividades clandestinas dos tempos da II República.

Aos poucos, tamén esta parte da traxectoria do antifranquismo galego

está sendo obxecto de investigacións históricas. De feito, chama a atención que, nunha importante contribución recente a esta historia, as actas do congreso *A guerrilla antifranquista galega*, foron varios os autores que situaron de xeito claro a súa área de interese no tema na resistencia dos primeiros anos da Guerra Civil¹. E, quizais, a proliferación de estudos sobre esta temática, teña que ver co feito rechamante de que só fora nos tempos inmediatamente posteriores ao remate da Guerra Civil cando a actividade das partidas acadou unha organización

1 Velá os traballos "A primeira resistencia. A Coruña, 1936-1937", de Emilio Grandío, "Escopeteiros (A guerrilla que non quixo ser)" de Xoan Carlos Garrido Couceiro, "Os primeiros fuxidos en terras viveiresas (1936-1939)" de Carlos Nuevo Cal e "Os primeiros fuxidos ourensáns" de Julio Prada. *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*. A Coruña: CRMH, 2012.

estábel arredor de obxectivos claramente políticos, mais alá da mera supervivencia que primaba en boa parte dos primeiros grupos de fuxidos. En consecuencia, preside os traballos sobre esta época inicial unha inqueda que xa fora claramente expresada por Bernardo Máiz nun dos seus traballos pioneiros na investigación da guerrilla antifranquista: "De xeito inexplicable o Goberno da República despreciu o potencial humano e bélico que eses homes podían ser na retaguarda inimiga no caso de ter armamento e contactos."² O obxectivo desta nosa achega é o de ofrecer unha visión de conxunto sobre este asunto³ e, ao tempo, avanzar algunha explicación satisfactoria á inqueda formulada.

Á hora de analizar a febleza organizativa do antifascismo galego nos anos da guerra civil, cómpre lembrar como antecedente máis inmediato a escasa previsión do goberno republi-

2 MÁIZ, B. *Galicia na IIª República e baixo o franquismo*. Vigo: Xerais, 1988. Páx. 95.

3 Para tentar situar o tema fixemos unha Cronoloxía (incompleta) das actividades de resistencia aos golpistas na Galiza dos anos da guerra civil, que ofrecemos como Anexo.

cano e das organizacións de esquerda diante do golpe militar de xullo de 1936. Malia a constatación dalgúns preparativos entre a militancia anarquista ou comunista, ou algunha iniciativa illada por parte do republicanismo⁴, a verdade é que o reiteradamente anunciado movemento militar de xullo non atopou unha resistencia minimamente organizada por parte das agrupacións antifascistas. Agora, non podemos demostrar o relato atendendo ás razóns da devandita imprevisión; abonda con dicir que as forzas políticas e sindicais que poderían enfrontar o golpe con certas garantías na Galiza (a CNT e o PCE) non estaban nas mellores condicións organizativas e se atopaban fundamentalmente divididas. Canto aos anarcosindicalistas, cómpre non esquecer que, daquela, a CRG andaba descabezada e en plena reorganización tras a desfeita do Bienio Negro⁵; pola banda dos comunistas, a propia documentación interna do PCE recoñecía a súa febleza operativa naquel momento⁶. Nesas condicións, os militares sublevados enfrontaron por toda parte numerosísimos grupos de resistentes, mal armados e lastrados por unha máis que cativa coordinación, que foron rapidamente derrotados militarmente, sen conseguir alargar os combates regulares máis aló dos últimos días do mes de xullo. Como consecuencia desta derrota, unha multitude de homes e mulleres

4 Referímonos á tentativa de facer un desembarco de armas en Cariño planeado por militantes republicanos de Ferrol, entre os que se atopaba José López Bouza, presidente da Deputación da Coruña. AIRMN Causa 147/37 Ferrol

5 PEREIRA, D.; FERNÁNDEZ, E. *O Movemento Libertario en Galiza 1936-1975*, Vigo: A Nosa Terra, 2006.

6 AIRMN, Causa 1095/39 A Coruña. O Informe sobre o PCE na Coruña, enxergaba críticamente o papel do Partido nos primeiros intres do golpe militar na cidade.

Abelardo Gutiérrez Alba, natural de Cervantes, combateu en Asturias no bando republicano; estivo na guerrilla dende 1938 na zona de Ancares e Courel

que tiveran participación naqueles combates ficaron nunha complicadísima situación nos primeiros meses da Guerra Civil.

Por regra xeral, o inicio da represión castigou con forza as resistentes nos ámbitos urbanos, o que motivou que, aos poucos, fosen repregándose ás zonas periurbanas primeiro, e a zonas máis afastadas despois, para fuxiren da persecución. Só nalgúns zonas de forte influencia esquerdista, como Ferrol, A Coruña ou Vigo, existiron militantes clandestinos que actuaron ou se coordinaron arredor do ámbito urbano de orixe.

Nos primeiros tempos, estes fuxidos realizaron incluso actuacións de corte ofensiva como a celada tendida por antifascistas da zona de Vilagarcía a unha columna de castigo a finais de xullo de 1936, ou a sabotaxe das instalacións da CAMPSA na Coruña, acontecido o 16 de setembro de 1936. Neste ámbito, o caso da cidade herculina foi especialmente significativo, pois unha boa parte dos cadros militantes do vizoso movemento anarcosindicalista local sobreviviu á primeira represión e montou distintas redes clandestinas para levar a cabo unha xeira de actividades de moi diverso tipo. En ocasións, tamén foron apoiados por

César Rosas, cadro anarcosindicalista vigués, andou escapado até 1939 data na que foi abatido no Toural de Teis

O guerrilleiro antifascista Demetrio García, activista na batalla do Cambedo. Fotografía da entrada en prisión en Portugal en 1946 e retratado á saída en 1965

Higinio Carracedo Ruza, líder da resistencia estradense que é cercado e abatido na súa casa o 28 de novembro de 1938 por unha partida de 25 falanxistas e 5 Gardas Cívís

militantes comunistas⁷, fuxidas por vía marítima organizadas por antigos sindicalistas mariñeiros, levantamentos en cuarteis⁸, reorganización dos grupos anarquistas e difusión de propaganda clandestina. Mais este tipo de actividades levou de seu numerosas caídas e o progresivo desmantelamento das estruturas clandestinas, con fitos como a frustrada tentativa de sublevación de militares do corpo de Infantería en outubro de 1936, a trágica fuxida do Portiño en marzo de 1937, a caída da FAI nas Atochas no verán de 1937 ou o devaldo da rede de

7 A participación dos comunistas nas actividades clandestinas foi patente na Coruña, mais os intentos reorganizativos do PCE na cidade non acadaron éxito, nin tampouco foron efectivas as tentativas do PCE no sentido de utilizar Portugal como base de operacións para se infiltrar na retaguarda franquista. SANTIDRIÁN, V. *Historia do PCE en Galicia (1920-1968)*. Sada: Edicións do Castro, 2002. Páx. 255.

8 Existe unha interesante descripción de varias tentativas de insurreccións en cuarteis en JASPE, A. *Los de Neira: the Forgotten Resistance*. [http://eprints.ulster.ac.uk/15795/1/Los_de_Neira_The_Forgotten_Resistance.doc]

fuga marítimas co asasinato do antigo secretario da Federación Nacional de Industria Pesquera, Manuel Montes, e o seu fillo, Carlos, na primavera de 1938⁹. Nesta altura, pouco ficaba en pé do que fora o potente anarcosindicalismo coruñés. Non obstante, tanto na contorna de Vigo como na de Ferrol, comezaron a actuar tamén nos primeiros meses varios grupos de fuxidos que realizaron roubos e represalias contra delatores e represores, en paralelo co que estaba a suceder tamén noutras zonas de difícil acceso (Valdeorras, O Bolo, Ancares, Serra do Faro, 'Raia Seca' ourensá, Serra do

9 Sobre as actividades clandestinas na Coruña, pódese consultar: PEREIRA, D.; FERNÁNDEZ, E. op.cit., 2006.; GRANDÍO SEOANE, E. *Vixiancia e represión na Galicia da Guerra Civil. O "Informe Brandariz" (A Coruña, 1937)*, Sada: Edicións do Castro, 2001; PEREIRA, D. *Loita de clases e represión franquista no mar (1864-1939)*, Vigo: Edicións Xerais, 2010.

Xistral...). Este tipo de actividades nos arrabaldes urbanos xeraron xa en decembro de 1936 unha significativa petición ao xeneral Mola para o envío de axentes da policía secreta a Coruña, Vigo e Ferrol.¹⁰

Os militantes refuxiados nos montes foron uníndose progresivamente en pequenos grupos, que se viron incrementados por mozos que desertaban das unidades en que estaban encadrados, ou escapaban das cada vez máis numerosas levas forzosas do exército franquista. De feito, as novas autoridades non conseguiron, en todo o período da guerra civil, controlar amplas zonas do territorio galego, en que as bolsas de fuxidos comezaron a actuar neste período inicial en termos de autodefensa,

10 JASPE, A. *Los de Neira: the Forgotten Resistance* [http://eprints.ulster.ac.uk/15795/1/Los_de_Neira_The_Forgotten_Resistance.doc]

José Neira Fernández, encabezou unha das partidas guerrilleiras máis activas dende 1938, con actividade no norte da provincia da Coruña

Maquis na fraga do Eume

mais tamén con certo planeamento.¹¹ Nalgúns casos, a actividade destes fuxidos confundíuse coa de pequenas bandas de delinquentes comúns que xa actuaban no período republicano. Ao cabo, o descontento co novo réxime sobordara o grupo dos opositores políticos á sublevación, atinxindo outros sectores sociais, con motivacións de distinto signo, como o descontento polas requisas de alimentos, as limitacións á pesca, o traballo forzoso, a escaseza de provisións, as levas militares ou os excesos represivos das novas autoridades. En calquera caso, na cronoloxía que achegamos como anexo descríbese unha retagarda, a galega, lonxe de estar pacificada e sometida.

Na zona republicana existía constancia do descontento da poboación e das actividades de resistencia armada, e mesmo na prensa de guerra non son raras as reportaxes sobre o devalar desta primeira e incipiente guerrilla. É moi salientábel a mitoloxía que rodeou Manuel González

(‘O Fresco’), o ‘maquis’ galego máis referenciado na zona leal, de quen mesmo se sinalaba que comandaba milleiros de homes nas montañas galegas, ou que incluso chegara a Asturias na súa actividade antifranquista.¹² O xornal *Galicia Libre*, publicado en Madrid polos anarcosindicalistas galegos, tamén daba conta do bulir dos grupos comandados por antigos cadros sindicais como José Moreno ou Enrique Fernández. Porén, tal semella que nin o goberno republicano, nin as organizacións políticas ou sindicais tentaran tan sequera esta-

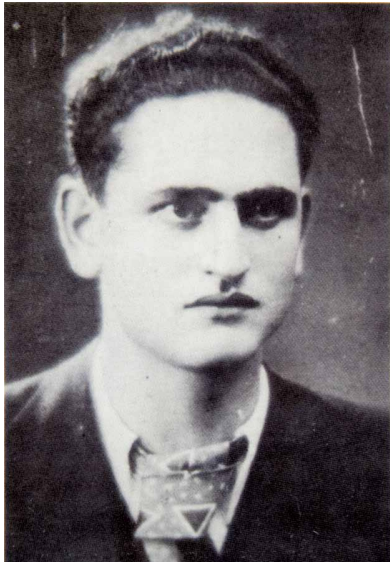
belecer contacto ou proporcionar armamento e axuda loxística aos fuxidos da retagarda en territorio galego.

Coa información que está dispoñíbel arestora, non temos ningunha evidencia de que eses contactos existisen. Tampouco hai constancia de investigacións sobre as posíbeis actividades de infiltración do espionaxe ou de forzas especiais republicanas na Galiza. Mais, polo que se sabe, estas foron practicamente nulas. Só nos primeiros meses da Guerra, o goberno republicano pareceu ter presente a existencia dunha retagarda na Galiza: foi con ocasión dos bombardeos de unidades da aviación republicana a Ferrol, que tentaron atinxir a flota sublevada e os arsenais militares en agosto e setembro de 1936. En tempos posteriores, o goberno republicano esqueceu por completo a retagarda dos sublevados, cando menos na Galiza, mentres que a mensaxe que se dirixiu aos fuxidos foi de que tentasen pasar á zona republicana por Asturias

¹¹ GRANDÍO SEOANE, E. “A primeira resistencia. A Coruña, 1936-1937” en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*. A Coruña: CRMH, 2012.

¹² De maneira paradoxal, as novas sobre a actividade do “Fresco” foron publicadas cando este xa morrera a mans dos represores. Por outra banda, cumpre sinalar que o “Fresco” actuou en solitario a maior parte do tempo que estivo fuxido, sen encabezar partida ningunha. Sobre a devandita mitoloxía, ver *Nueva Galicia*. Madrid, Nº 18, 19/8/37 e Nº 27, 21/11/37.

Manuel Ponte Pedreira, preso entre 1936 e 1943 na Coruña, en 1945 incorpórase á guerrilla, ao morrer Marcelino Rodríguez Fernández (Marrofer) accedeu á xefatura da IV Agrupación guerrilleira, morrendo nun enfrontamento coa Garda Civil en 1947

ou Portugal¹³. Por outro lado, as organizacións que actuaban na clandestinidade sobre o terreo, a CNT e o PCE de xeito sinalado, tal semella que, fracasadas as tentativas de sublevación nos cuarteis de diversas cidades galegas, a súa estratexia foi a de organizar os cadros en redes ou comités clandestinos, quer para organizar as fugas, quer para manter a xente en contacto á espera dunha vitoria militar da República¹⁴.

O maior problema que tiñan aqueles grupos de fuxidos era novamente a escaseza de armas e municións coas que facer fronte a unidades militares

13 Así o sinala José Fernández Vázquez "Comandante Soutomaior" na súa autobiografía, indicando que as emisións da radio republicana escoitadas polos fuxidos do Barbanza recollían este tipo de chamamentos. SOUTOMAIOR, J. *Así roubéio o Santamaría*. Vigo: Galaxia, 1999. Páxs. 12-13.

14 No caso do PCE, así o parecen manifestar as actas de xuntanzas do Partido na zona da Estrada durante o ano 1938; ver AIRMN Causa 122/41 Pontevedra. Respecto da CNT galaica, temos noticia dos debates existentes sobre a conveniencia da loita armada *versus* resistencia pasiva aos que despois nos referiremos.

Mario de Langullo, o Pinche, retratado na clandestinidade

ou paramilitares ben equipadas. A coordinación e o contacto con outras partidas foi algo que se foi dando progresivamente no tempo, mais tamén é verdade que era este un aspecto secundario diante da carencia de armamento. Só algunhas partidas conseguiron paliar, en certa medida, esta escaseza mediante roubos aos somaténs locais armados polos falanxistas ou, a partir do inverno de 1937, pola chegada de fuxidos da fronte asturiana que trouxeron parte do armamento con que combateran naquelas terras. Xa fora por desleixo, ou polos propios problemas das autoridades republicanas para a adquisición de armamento, o caso é que non existe constancia de ningunha acción das autoridades republicanas que se dirixira a fornecer os fuxidos de armas.

A tradicional desconfianza nas iniciativas populares e a indecisión do goberno republicano diante dunha guerra 'irregular' sen control, se acaso constituíron impedimentos para mon-

tar unha guerrilla potenciada polas autoridades leais. Mais tamén houbo factores xurdidos ao longo do conflito bélico que viñeron complicar aquela posibilidade. A máis importante foi a batalla emprendida entre as organizacións da esquerda arredor do tema da militarización das tropas na zona republicana. Os sectores influídos polo PCE preconizaban a formación dun potente exército popular, mentres que os sectores máis revolucionarios, encabezados pola CNT, eran máis partidarios das milicias antifascistas organizadas de xeito máis ou menos espontáneo baixo o pulo popular nos primeiros tempos da Guerra Civil. Neste contexto, o sector vitorioso na tirapuxa, co PCE e o goberno republicano á fronte, desbotou a formación de guerrillas no sentido clásico. Pola súa banda, a CNT, derrotada nas súas aspiracións revolucionarias e finalmente integrada tamén no goberno republicano, careceu da iniciativa ou das posibilidades de levar adiante propostas tales como a

Enlaces e guerrilleiros xunto cos seus principais estudosos como é o caso de Hartmut Heine e Bernardo Máiz no Congreso "A guerrilla antifranquista galega" que decorreu na Coruña en xaneiro de 2009

infiltración de grupos partidarios da independencia no Marrocos español ou a formación de guerrillas. Co avance da Guerra Civil, levouse a cabo a creación de unidades guerrilleiras, mais na súa maior parte só funcionaron lonxe do territorio galego e dun xeito limitado, como meras forzas auxiliares dos exércitos republicanos.¹⁵

O militante anarquista e teórico da guerrilla, Abraham Guillén, criticou posteriormente o erro estratéxico que supuxo adoptar a táctica da guerra de fronte, en contraposición ás tácticas da guerra revolucionaria. En concreto, culpou o goberno de Largo Caballero por se opor á creación dunha guerrilla na retagarda dos sublevados, para non alarmar as potencias occidentais. Do mesmo xeito, criticou que as sucesivas derrotas republicanas en Euzkadi e Asturias non fosen seguidas da

conversión das unidades militares en unidades guerrilleiras.¹⁶ Unha conversión que só illadamente e de xeito moi incompleto tivo lugar nalgunhas zonas de León, Zamora, Lugo e Ourense, coa chegada e reagrupamento dalgúns fuxidos da desfeita asturiana.

No entanto, na Galiza, temos constancia de que o debate sobre a conveniencia da loita armada no contexto da Guerra Civil se deu tamén entre os propios fuxidos. Na zona de Lousame, os grupos de fuxidos partíronse en dous: a partida de mineiros liderado por Ramón Rodríguez Varela ('Curuxás') decidiu pasar á ofensiva armada con accións como o roubo da nómina das minas de San Finx o 14 de abril de 1937, mentres o antigo dirixente cenetista do sindicato de mineiros Enrique Fernández apostou por unha postura máis moderada, procurando aires máis tranquilos, agacha-

do na bisbarra de Boiro, primeiro, e logo presentándose ás autoridades no outono de 1939 ao abeiro do coñecido bando emitido polo Gobernador Civil de Pontevedra, Gómez Cantos. No inverno a cabalo entre 1936 e 1937, comezaba a se definir entre os confederais unha fronteira entre os partidarios de intensificar a confrontación armada co réxime franquista, e os que decidían agardar tempos mellores mentres procuraban saídas individuais, enfrontaban de maneira organizada a represión ou preparaban as fugas a territorio leal. Tamén na contorna de Ferrol, os fuxidos anarquistas e socialistas mantiveron unha actitude máis ben pasiva no período da Guerra Civil e só unha vez rematada esta, organizaron dúas fuxidas por mar cara a Francia en maio e xullo de 1939, en que escaparon case medio cento de antifascistas de Mugardos, Ares, Ferrol, Serantes e Narón¹⁷.

15 CANCIO, R. C. *Fuerzas especiales en la Guerra Civil Española*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2011.

16 GUILLÉN, A. *El error militar de las izquierdas*. Barcelona: Hacer, 1980.

17 PEREIRA, D; FERNÁNDEZ, E. op. cit. 2006.

Ramón Varela (Curuxás), na única foto que se coñece de guerrilleiro. Na foto da dereita o cadáver do Curuxás sobre o carro de vacas no que transportaron os veciños tras a súa morte por causas naturais

O caso é que, aos poucos, e malia a falta de apoio, as actividades dalgúns grupos de fuxidos foron tomando un cariz máis ofensivo. A cronoloxía que incluimos como anexo reflicte o incremento das accións dos fuxidos no monte, aumentando enormemente os roubos e represalias, especialmente a partir de 1937. Pola contra, as actividades iniciais, como as tentativas de reorganización clandestina, as fuxidas por mar ou os levantamentos urbanos en cuarteis e motíns en unidades da armada sublevada, foran esmorecendo progresivamente. No ámbito político, cómpre sinalar a formación do Comité Chapaieff en novembro de 1938, entre os fuxidos do Ortegal do tamén denominado Grupo Neira e doutras partidas da zona. Foi aquel Grupo, organizado en torno ao antigo militante anarcosindicalista José Neira Fernández, quizais unha das partidas máis ambiciosas na súa faciana organizativa, pois tense sinalado que a súa actividade se estendeu posteriormente até zonas da Costa da Morte ou Palas de Rei, enlazando, precisamente con 'Curuxás',¹⁸ aínda así, algunhas fontes sinalan que non foi

18 PONS PRADES, E. *Guerrillas españolas* (1939-1960). Barcelona: Planeta, 1977.

até o verán de 1939 en que o grupo pasou ás accións armadas ofensivas, con ataques a varias casas reitorais de Ortigueira e Monfero¹⁹. Tal e como se recolle na cronoloxía, as confrontacións armadas e a reorganización política protagonizada polos fuxidos sementaron a inquedanza nas autoridades franquistas, provocaron movementos de tropas e forza pública dentro do territorio galego (algo que aínda é preciso coñecer e valorar en maior medida) e chamaron a atención da diplomacia estranxeira, reflectíndose de xeito diáfano nos informes emitidos por axentes consulares ingleses e portugueses.

Fóra do Grupo Neira, entre as partidas máis activas nos anos da Guerra Civil é preciso referirse ás da contorna viguesa e as do sueste ourensán. Neste último caso, cómpre ter en conta que o seu dinamismo estivo favorecido pola incorporación de combatentes procedentes de Asturias, pola osmose con outras partidas leonesas e zamoranas e por factores xeográficos como a orografía da zona e a proximidade da fronteira portuguesa, utili-

19 JASPE, A. *Los de Neira: the Forgotten Resistance*. [http://eprints.ulster.ac.uk/15795/1/Los_de_Neira_The_Forgotten_Resistance.doc]

zada en ocasións como base de operacións e, ás veces, de recrutamento dalgúns colaboradores de nacionalidade portuguesa. A confirmación de que aquela actividade guerrilleira na retagarda franquista podía chegar a converterse nun serio problema para os sublevados está na comunicación datada o 7 de xullo de 1937 do comandante militar de Ourense ao xefe do exército do Norte, para pedirlle que voltasen a Ourense os 180 gardas civís que foran enviados á fronte de Madrid e que, naquela altura, resultaban necesarios para combateren os grupos de fuxidos do sueste ourensán²⁰. De feito, unha consecuencia inmediata do fin da Guerra Civil foi o traslado a esta zona da 3ª Bandeira da Lexión e o incremento das forzas da garda civil no terreo para tentar combater a actividade dos fuxidos. Máis tarde, a maiores, achegaríanse algunhas unidades de Regulares do Rif.

Ao cabo, Hartmut Heine sinalou a orixe da guerrilla antifranquista dos anos 40 en catro grupos principais de fuxidos: as partidas de O Bierzo e A Cabrera, os fuxidos de Carucedo, os de Aguiar (Oencia) e os da 'Cidade da Selva' en Casaio-Carballada de Valdeorras.²¹ Nas agrupacións guerrilleiras deste novo tempo incorporáronse

20 HEINE, H. *A guerrilla antifranquista en Galicia*. Vigo: Xerais, 1980. Páx. 22.

21 HEINE, H. "El movimiento guerrillero en Galicia y las comarcas limítrofes" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*. A Coruña: CRMH, 2012.

Acta da xuntanza clandestina do Comité Anti-fascista da Estrada do 22 de xullo de 1938. Este grupo operou nos montes deste concello

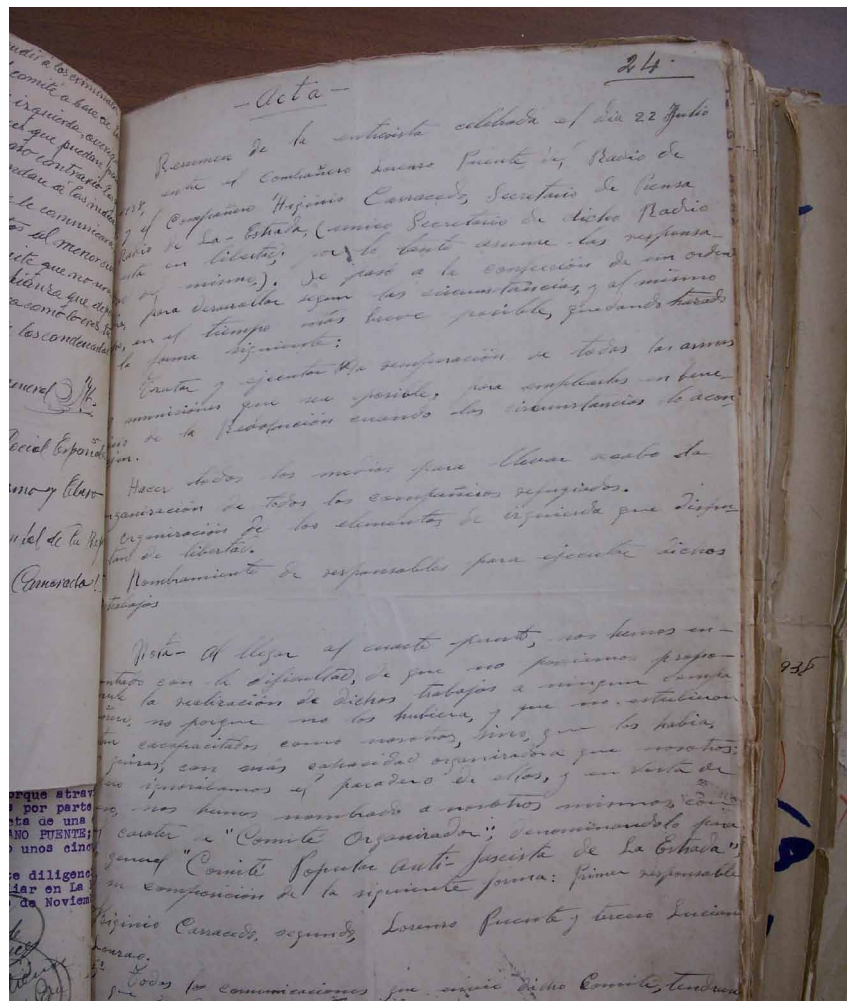
támén unha importante porcentaxe dos fuxidos que, desde os anos da Guerra Civil, estiveran nos montes de toda Galiza. Algunhas daquelas partidas, como as da zona de Cedeira, Barbanza ou o Monte Xabre, ficaran moi danadas polas operacións de castigo dos franquistas, e só unha parte dos fuxidos que as integraban incorporouse á guerrilla. Mais as partidas citadas por Heine e algunhas outras como as do Eume, Ortegal, Ancares, Alto Ulla, Serra do Faro ou a da contorna viguesa e do Baixo Miño (estas bastante diminuídas pola represión) formaron a base das novas agrupacións guerrilleiras. Ficarán sempre en pé a dúbida do que pasaría se a Federación de Guerrillas de León-Galicia ou o Ejército Guerrillero de Galicia, ou outras formulacións semellantes, existisen nos anos da Guerra Civil, un tempo en que –insistimos– o panorama dista moito da interesada visión dunha Galiza entregada aos sublevados apenas sen loita e afervoadamente franquista ■

ANEXO

Cronoloxía incompleta das actividades de resistencia armada e sabotaxes na Galiza (1936-1939)²²

- 1936-07-29/30 Morte de sete traballadores do camiño de ferro Zamora-Ourense (carrilanos), en confrontación armada coas forzas do exército nas proximidades da Vilavella-A Mezquita.
- 1936-07-30 Liberado en Vilagarcía de Arousa o tenente de carabineiros Salvador Buhigas Novo, detido polas milicias obreiras xunto con outros dous falanxistas de Vilagarcía e Cambados. Nos montes Lobeira e Xabre existirá unha importante concentración de fuxidos até o remate da Guerra Civil, o

22 Agradecemos Víctor Oia as súas aportacións para levar a cabo esta Cronoloxía.

- que obrigará a intervir ao exército e milicias falanxistas en diversas ocasións.
- 1936-07-30 Destrución de postes de teléfono en Vilagarcía. As forzas da garda civil e carabineiros que protexían as brigadas de reparación caeron nunha celada por parte dos fuxidos. A estrada interrompida por unha pedra e ao retirala estoupou dinamita oculta tras dela, causando a morte dun garda civil e dous carabineiros.
- 1936-07-30 Morte de tres persoas en confrontación armada na estrada Ourense-Cabeza de Vaca.
- 1936-07-30 Morte de catro persoas en confrontación armada na Peroxa.
- 1936-07-31 Tiroteadas as forzas do exército entre os portos do Padornelo e A Canda (A Mezquita-Zamora)
- 1936-07-31 Morre un fuxido tras enfrontamento armado coa garda civil no Monte Lobeira-Cornazo-Vilagarcía.

- 1936-07-31 Morre un veciño de Lavadores tras un enfrontamento armado coa forza pública.
- 1936-08-?? Dous veciños de Oulego-Rubiá morren a mans dos fuxidos.
- 1936-08-?? Formación dun grupo guerrilleiro no Barbanza, encabezado polo militante do PCE José Fernández Vázquez e composto duns corenta homes, a maioría deles antigos traballadores das minas de Lousame. A partida mantivo frecuentes relacións cos fuxidos da contorna de Vilagarcía de Arousa.
- 1936-08-01 Un hidro da Base Naval de Marín sobrevoou o monte Xabre, mentres unha columna procedente de Pontevedra e Vilagarcía percorría o monte para reparar as avarías na condución de enerxía eléctrica do Tambre.
- 1936-08-01 Tropas do Rexemento Mérida nº 35 inspeccionaron o monte Ancos (Xuvia) e outras do Rexemento de Costa nº 2 foron a

Galicia Libre foi unha publicación periódica editada en Madrid de inspiración anarquista, órgano da Agrupación de Gallegos Libertarios, que se publicou do 20 de setembro de 1937 até 1939 pero xa editada desde Valencia

- Valdoviño, Cedeira e San Sadurniño en labores de limpeza.
- 1938-08-02 Morto en "acción de guerra" un veciño de Xinzo de Limia.
- 1936-08-04 Na estrada Celanova-Ourense, no cruce de Piñor, uns individuos fixeron disparos a tropas da garda civil, establecéndose un combate en que morreron tres fuxidos. Na contorna de Ourense, os enfrontamentos armados, atentados e sabotaxes foron frecuentes até a terceira semana de agosto.
- 1936-08-04 Unha columna da garda civil bateu a zona do Courel, facendo algúns prisioneiros.
- 1936-08-05 Forzas da garda civil e soldados peneiraron o concello de Cabanas e tiveron un enfrontamento en que morreron dous fuxidos.
- 1936-08-08 Elementos comunistas de Sarria, ao mando do antigo alcalde Páramo e armados de carabinas e pistolas, asaltaron unha polvreira particular dun pirotécnico local.

- 1936-08-09 Forzas da garda civil e milicias fascistas fixeron batidas en Capela, Fene, Mugarbos e Ares, facendo detencións.
- 1936-08-11 Detidos varios 'extremistas' en Pontedeume cando levaban un camiión con dinamita. No tiroteo, morreron catro fuxidos.
- 1936-08-11 Un grupo de falanxistas e gardas civís foi tiroteado en Torbeo-Ribas de Sil. No enfrontamento morreron tres fuxidos.
- 1936-08-13 Morre o cenetista tudense, Alejandro Costas Fernández, nun enfrontamento coa forza armada en Soutelo-Salceda de Caselas.
- 1936-08-14 Comunista morto a tiros en Viveiro, cando se enfrontou a un grupo de falanxistas e quixo fuxir.
- 1936-08-15 Falanxistas vivarienses detiveron en dúas batidas desentoladas na zona de Ferreira do Valadouro e As Grañas de Viveiro, a catro soldados desertores que tentaban fuxir cara a Asturias.

- 1936-08-16 Bombardeo dun trimotor 'roxo' sobre Ferrol. Atinxiu dependencias da Construtora Naval, Di-que e Academia de Maquinistas e causou a morte dun obreiro e outros doce feridos.
- 1936-08-16 Intento de levantamento no Cuartel de Infantería de Mariña de Dolores no Ferrol. Foron pasados polas armas oito paisanos e un soldado.
- 1936-08-17 Tentativa de levantamento no Castelo de San Felipe. O instigador, Enrique Amado Lago, morreu posteriormente polas torturas.
- 1936-08-17 Presenza de grupos de fuxidos armados españois e portugueses na serra do Montezinho, perseguidos pola Garda Fiscal.
- 1936-08-19 Morre un fuxido en confrontación coas forzas do exército no Monte Picado-Salceda de Caselas.
- 1936-08-19 Segundo o cónsul de Portugal en Ourense, nos tramos da provincia de Ourense das obras do camiño de ferro teñen "os fascistas e as autoridades feito uma verdadeira limpeza, constando-me de fonte absolutamente segura que até onte tinham morto oitenta e dois marxistas".
- 1936-08-19 Catro fuxidos mortos pola garda civil en Viladesuso-Capela.
- 1936-08-20/22 Segundo o semanario da Falanxe de Verín *España Nueva*, en varias incursións das forzas do Capitán Ros no tendido do camiño de ferro nos concellos de Laza, Castrelo do Val, O Riós e A Gudiña, resultaron mortos 22 fuxidos e varias casas queimadas. Houbo tamén un número indeterminado de feridos.
- 1936-08-23 Unha muller que estivo fuxida nos montes de Feáns con preto de 150 individuos foi detida na Coruña. Estivera acompañada polo cenetista José Rosende Calvo.
- 1936-08-28 Morte de José Rosende Calvo, do trotskista Uxío Carré e outros dous compañeiros nun enfrontamento no Monte Galán-Elviña-A Coruña.

Os guerrilleiros Jesús Iglesias Escourido (Tizón), Evaristo Candela e Francisco Gómez Núñez (Trotski)

- 1936-08-?? José Lago González ('Petrillas') e unha dúcia de fuxidos constitúen un grupo estábel que actúa na contorna de Cabral e San Paio de Navia, en Vigo, até 1939. As autoridades acúsano dunha morte en 1936 e varios atracos nos anos posteriores.
- 1936-08-?? Comeza a actuar o grupo de Roberto Oya ('Cachopas') por Bembrive, Candeán, na contorna viguesa, e O Condado. A garda civil atribúelles, até 1939, o asalto ás casas reitorais de Candeán e Bembrive e outras vivendas daquela zona.
- 1936-08-?? Primeira acumulación de fuxidos no Monte Galleiro-Pazos de Borbén, onde se atopan futuros guerrilleiros como José Romero González ('Merello'), Ramón Pereira Antelo ('Parrilleiro'), Severino Carrera Martínez ('Farrapillas'), Juan Guillén Biel, Álvaro Ballesteros ('Barbas'), Eduardo e Florencio Araújo Conde, etc.
- 1936-08-?? Morte dun falanxista en Valdoviño, a mans da guerrilla.
- 1936-09-13 Un morto en "escaramuza con la fuerza pública" acontecida en Grandal-Vilarmaior.
- 1936-09-16 Incendio provocado por sabotadores nas instalacións da CAMPSA en Coruña. A alarma dá lugar a unha evacuación espontánea da poboación a lugares altos da cidade.
- 1936-09-18 Morren dous fuxidos en confrontación armada con forzas do exército no Monte Picado-Salceda de Caselas.
- 1936-09-19 Morre un fuxido en confrontación armada con forzas do exército no Monte Picado-Salceda de Caselas.
- 1936-09-23 Quinto bombardeo da aviación republicana sobre Ferrol. Segundo o periódico *Nova Galicia*, até decembro de 1937 houbo sete bombardeos co Arsenal como principal obxectivo.
- 1936-09-23 Sabotaxe da liña eléctrica de Carballo.
- 1936-09-23 O periódico de Barcelona *La Vanguardia* refírese por vez pri-

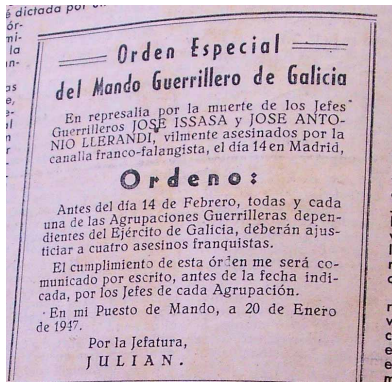
© Carlos Parrado

meira á formación de guerrillas na contorna inmediata da Coruña, onde, segundo o historiador Emilio Grandío xa se pode apreciar a "existencia de certa planificación na realización dos esporádicos atentados contra os sublevados".

- 1936-09-29 Morre un fuxido en confrontación con forzas do exército no Monte Picado-Salceda de Caselas.
- 1936-09-?? Consello de guerra na Base Naval de Rios-Teis contra catro mariñeiros do gardapescas 'Maquinista Macías', por tentativa de rebelión. Tres deles son fusilados un mes máis tarde.
- 1936-09-?? Consello de Guerra en Ferrol contra seis mariñeiros do bou artillado 'Ciriza', por tentativa de rebelión.
- 1936-09-?? Tentativa de sublevación dun grupo de cabos e soldados no Cuartel de Intendencia da Coruña.
- 1936-09-?? Segundo o crego franquista, Manuel Silva Ferreiro, no mes

de setembro de 1936 comeza en Lavadores unha xeira de asaltos a establecementos, atracos e roubos a persoas atribuídos aos fuxidos, que en catro ocasións, acaban en asasinato de dereitistas. Son perseguidos os autores pola garda civil, milicias falanxistas, a JAP e cívicos.

- 1936-10-06 Asasinato en Cabral dun delator por unha partida de seis fuxidos, entre os que se atopaba Álvaro Ballesteros Estévez ('Barbas').
- 1936-10-13 Asalto por parte da garda civil e milicianos falanxistas dunha casa en Sabarís-Baiona. Como resultado, tres ocupantes e un falanxista resultan mortos. En represalia pola morte do falanxista, a garda civil asasina dous días despois nove homes en Baredo-Baiona.
- 1936-10-20 Intento de sublevación no Cuartel do Regimiento de Infantería nº 29 da Coruña. Os implicados foron fusilados tres días máis tar-

Orde publicada en "El Guerrillero", nº 2, de 31 de xaneiro de 1947. Órgano do Exército Guerrilleiro de Galiza. Á dereita, partida do anarquista Santeiro e que operou na zona do Eo-Navia

- de en presenza de dous mil soldados listos para partir á fronte de guerra, vixiados todos por unha sección de metralladoras. O movemento podería ter ramificacións en Lugo e Ferrol.
- 1936-10-21 Batidas das milicias falanxistas polos montes de Cervantes, en persecución dun grupo de fuxidos armados.
- 1936-10-26 Detida pola GNR a veciña de Ribeiro de Abaixo-Castro, Laboreiro Rosa Alves ('A Africana'), colaboradora da guerrilla de Manolo 'Dente de Ouro' e Ramón Yáñez ('O Médico'), con presenza en aquel territorio portugués.
- 1936-11-08 Morre un fuxido a mans da forza pública en Galdo-Viveiro.
- 1936-11-20 Morre un fuxido en confrontación coa forza armada en San Xurxo-Salceda de Caselas.
- 1936-11-23 Asasinato de un veciño acusado de delator na Bagunda-Lavadores.
- 1936-11-?? Un falanxista de orixe portugués implicado na represión morre nunha celada en Saceda-Palmés-Ourense.
- 1936-11-?? Tentativa de sublevación militar na Coruña, con supostas ramificacións en Ferrol e Vigo.
- 1936-12-05 Tentativa frustrada de fuga na illa de San Simón por parte de dous militantes anarcosindicalistas. Un morreu afogado na travesía, e o outro fusilado en Pontevedra seis días despois.
- 1936-12-07 Fuga de 16 presos do Depósito Municipal de Becerreá, entre eles o futuro guerrilleiro Antonio Ulloa Regueiro ('Torallo').
- 1936-12-22 Uns 15 fuxidos procedentes da Serra do Galleiro, algúns deles con uniformes do exército ou fardas falanxistas, asaltan un ultramarinos en San Xoán do

- Monte-Vigo. No asalto morre un falanxista, o que provoca unha grande operación militar no Galleiro que obriga a maioría dos escapados a abandonar a zona.
- 1936-12-24 Morte de Manuel González Fresco nunha batida na serra do Galleiro en que tamén foron asasinados tres antigos afiliados á CNT e á FAI. Contrariamente ao seu mito, 'O Fresco' sempre andaba en solitario, sen encabezar ningunha guerrilla.
- 1936-12-30 Morte dun colaborador do 'Fresco' nunha batida desenvolvida en Fózara-Ponteareas.
- 1936-12-30 Petición por parte de autoridades militares do envío de efectivos da policía secreta a Vigo, Ferrol e A Coruña.
- 1936-12-?? Asalto a unha casa na Bouciña-Lavadores por un grupo de escapados, que matan o propietario e levan unha máquina de escribir. Segundo as autoridades, un dos responsábeis foi Severino Carrera ('Farrapillas').
- Fins 1936 Dúas tentativas de motín no cruceiro Almirante Cervera en augas galegas. Aconsellan conformar a súa tripulación só con voluntarios.
- 1937-01-28 Batida en Puxeiros-Vigo co resultado da morte de dous fuxidos, entre eles o comunista Florencio Araújo Conde.
- 1937-02-01 Un desertor do exército cae nun enfrontamento armado coa garda civil preto do seu domicilio de Paradela-Teis.
- 1937-02-04 Morre José Romero ('O Merrello') durante unha batida en Lavadores.
- 1937-02-13 Inicio dun sumario contra varios militares que servían nas baterías da costa de Ferrol, por manter conversas verbo dunha acción contra as autoridades militares.
- 1937-02-13 Asasinato dos cenetistas Pilar Fernández Seijo, Antonio Sayanes, Rodrigo Beruete e Manuel Limeres, nunha operación de castigo levada a cabo en Trabanca-Sardiñeiro-Vilagarcía.

- 1937-02-17 Asalto e incendio da casa reitoral de Castro de Rei-Paradela, resultando morto o cura.
- 1937-03-03 Morren dous carrilanos en confrontación armada coa forza pública nas proximidades da ponte de Arandos-A Gudiña.
- 1937-03-10 O periódico *La Vanguardia* informa que, até o momento, se produciron dúas tentativas de sublevación nos cuarteis de Coruña e unha nos de Vigo.
- 1937-03-14 Ataque de fuxidos no monte de Peinador-Vigo a varios falanxistas e soldados, ferindo varios e roubándolles as armas.
- 1937-03-16 Morto en "acción de guerra" un veciño de Vilagarcía de Arousa.
- 1937-03-17 Unha batida no barrio de A Bouciña-Lavadores acaba coa morte de 5 veciños e un brigada de carabineiros.
- 1937-03-18 Nova batida na Bouciña, co resultado de dous fuxidos mortos, entre eles Severino Carrera ('Farrapillas').
- 1937-03-31 Fuga dunha vintena de presos da cadea do Castelo de Viana do Bolo, a maioría antigos carrilanos. Algúns deles incorporáranse máis tarde a guerrillas como a de Domingo Rodríguez ('O Inca').
- 1937-03-?? Petición de comandantes militares locais de distintos lugares de Galiza para que retornen tropas da fronte, necesarias para pacificaren a retagarda e apoiaren as actividades antifuxidos da garda civil.
- 1937-04-10 Enfrontamento no Toural-Teis dunha columna da garda civil e falanxistas cun grupo de fuxidos, co resultado de un falanxista ferido.
- 1937-04-12 Batida en San Xoán do Monte-Lavadores na procura do militante confederal Cesar Rosas Bermúdez e outros compoñentes do seu grupo, antigos afiliados ao Sindicato Metalúrxico. Dous veciños que os protexían foron detidos e logo asasinados nas inmediacións do Monte da Guía.

AMNISTIA PARA TODOS LOS BANDOLEROS QUE SE PRESENTEN

Todos los que esteis en la sierra y leáis esto pensar en lo que os digo a continuación.

¿QUE ESPERANZA OS QUEDA?

Al régimen de FRANCO se le empieza a hacer JUSTICIA en el MUNDO y vuelven los EMBAJADORES y América MANDA dinero y todas las NACIONES quieren amistad con ESPAÑA, al mismo tiempo que el MUNDO ENTERO se vuelve en contra de RUSIA y el COMUNISMO.

¿No os dice el "Roberto que vendrá pronto la república?

¿Quien la va a traer?

Esto que os digo no es para engañaros ni propaganda de nuestros periódicos. Escuchar las radios extranjeras, ya que tenéis ocasión, y veréis es verdad. Si SEGUIS en la sierra más tarde o más PRONTO, iréis MURIENDO, pero si OS PRESENTAIS, quedaréis en LIBERTAD en vuestras CASAS.

Todos los que se PRESENTAN nos hacen buenos servicios y por eso QUEREMOS VENGAN MUCHOS.

PRE SENTARSE en TORROX, al

Capitán de la Guardia Civil,

Diciembre de 1950.

- 1937-04-14 Roubo da nómina das minas de Lousame por fuxidos do grupo de Ramón Rodríguez Varela ('Curuxás'), activo nas zonas do Barbanza e do Alto Ulla. 'Curuxás' formou parte inicialmente do grupo montado no Barbanza tras o golpe militar en torno a José Fernández.
- 1937-04-19 Localizados e asasinados por unha delación tres compoñentes do grupo de César Rosas en San Xoán do Monte.
- 1937-05-23 Enfrontamento armado coa forza pública do grupo dos militantes da CNT Luis Abella e Moisés Lago na casa onde estaban agochados en Anse-de-Xuvia-Narón, sendo detido o propietario da casa e posteriormente condenado a morte.
- 1937-05-25 Toma de San Vicente de Leira-Vilamartín de Valdeorras por un grupo de fuxidos e asasinato do alcalde pedáneo e xefe da Falanxe.
- 1937-05-29 Morto un fuxido no Monte de Peinador-Vigo tras enfrontamento coa forza pública.
- 1937-06-07 Batida de 180 gardas civís por Manzaneda, A Gudiña e O Barco, contra os grupos armados que actúan naquelas bisbarras.
- 1937-06-10 Asasinato dunha muller de Casaio-Carballeda de Valdeorras por Manuel Álvarez Arias ('Bailarín'), logo de facer unha denuncia na súa contra. Tras o incidente, 'Bailarín' escapa ao monte e comeza a actuar como guerrilleiro na bisbarra de Valdeorras e Quiroga. Un dos

seus primeiros enfrontamentos coa garda civil foi preto de Montefurado, no mesmo verán de 1937.

- 1937-06-18 Asalto á casa da militante cenetista Basilisa Álvarez ('A Corales') na Coruña, coa detención dun comunista que estaba refuxiado e a fuga de varios militantes confederais agachados alí e da propia 'Corales'.
- 1937-06-20 Asasinato dun comerciante en Ventosa de Torbeo-Ribas de Sil por fuxidos que pensaban que denunciara un compañeiro.
- 1937-06-25 Morte en confrontación coa forza pública acontecida no Monte Tureira-A Vilavella-Mezquita do carrilano cenetista Alfonso Pérez Cornejo, integrante dunha partida de fuxidos.
- 1937-06-26 Asasinato dun delator por un grupo de fuxidos do Eume, sospeitándose que o autor fora Valentín Manuel Antonio Fernández García ('Pandoiro').
- 1937-06-?? Unha partida tentou facerse coas armas que a Falanxe dera ao somatén de Xares-A Veiga para perseguir aos fuxidos, co resultado dun guerrilleiro morto.
- 1937-07-07 A Comandancia militar de Ourense solicita o regreso de 180 gardas civís enviados á fronte de Madrid, polas dificultades que atopaba para conter os fuxidos armados en territorio de Ourense, Zamora e León.
- 1937-07-10 Caída das Atochas-Coruña, co resultado de oito mortos e a desarticulación da FAI herculina.

- 1937-07-13 Un cabo do exército morre tras ser ferido durante unha persecución de fuxidos en Lavadores.
- 1937-07-20 Morte do carteiro de Torbeo-Ribas de Sil no ataque dun grupo de fuxidos encabezado por Juan Rodríguez Vázquez ('Rito'). Esta partida actuaba ao sur de Monforte, na conca do Sil.
- 1937-07-22 Asasinato dun veciño de Taboada-Monfero por un grupo de fuxidos do Eume, sospeitándose que o autor fora 'Pandoiro'.
- 1937-08-09 Morre un soldado tras un enfrontamento con fuxidos preto do Porriño.
- 1937-08-20 Morren dous fuxidos a mans da garda civil en Monte A Medela-Vicedo.
- 1937-08-22 Morren dous gardas civís e resultan feridos dous falanxistas nunha confrontación armada co grupo de fuxidos encabezado por Manuel Castro Tellado, na contorna de Pol e Castroverde.
- 1937-08-24 Asasinato do 'Pandoiro' en Monfero.
- 1937-08-?? Incidentes na recepción dos recrutas inscritos de Mariña no Porto do Son. *Idem.* no traslado dos recrutas de Marín a Vigo. Malestar no mundo do mar polas sete quintas de mar mobilizadas entre agosto de 1936 e xuño de 1937. Milleiros de requisitorias dos xulgados de Mariña contra os mozos non presentados. Centos deles desertan e marchan aos montes.
- 1937-08-?? Morren dous gardas civís nun ataque dos fuxidos en Gomeán-O Corgo.
- 1937-10-05 Nunha acción atribuída á guerrilla do 'Bailarín' morre unha muller en Casaio. O seu home e un fillo eran colaboradores dos represores franxistas.
- 1937-10-13 Asasinato do criado dun falanxista implicado na persecución de fuxidos en Pumares-Carballeda de Valdeorras.
- 1937-10-14 A infiltración dunha partida composta por antigos combatentes de Asturias e desertores do exér-

Xosé Luís Castro Veiga, *O Piloto*, (O Corgo, 1915 – Chantada, 1965), foi o derradeiro guerrilleiro da loita antifranquista, morto pola Garda Civil perto do encoro de Belesar o 10 de marzo

cito 'nacional', deu lugar a unha persecución levada a cabo polo exército, gardas civís e falanxistas, co resultado da morte dun soldado e un garda no bando dos perseguidores e de dous dos compoñentes da partida e trece veciños de Montecubeiro, asasinados todos eles por "ordenes militares".

- 1937-10-16 Fuxida de trece rapaces en idade militar na embarcación El As. Eran desertores da Mariña que estaban agachados no Monte Pindo-Carnota.
- 1937-10-?? Disolución da guerrilla liderada por José Fernández no Barbanza, fuxindo algúns dos seus compoñentes a Portugal.
- 1937-10-?? Morte de sete antigos combatentes en Asturias a mans do exército e milicianos falanxistas en Retizós-Baleira.
- 1937-11-4 Desfeita dun grupo de antigos combatentes en Asturias, encabezado polo cenetista José Moreno Torres no porto do Acivo (Fonsagrada). Resultado: trece compoñentes do BON 219 'Galicia' masacrados pola garda civil e os falanxistas.
- 1937-11-?? Asalto da forza a unha cova de Lavadores onde estaban quince fuxidos armados, que resultaron mortos ao resistiren.
- 1937?? O grupo de Amador Barcia ('Xicos'), constituído xa a fins de 1936 e con presenza no Alto Eume, axustiza un confidente e a dous falanxistas en Cabanas. Nesta zona tamén actúa José Vázquez Mauriz ('Patitas').
- Comezos 1938 Xa están activas diversas partidas de guerrilleiros no sueste ourensán e mesmo no territorio portugués de Chaves, Vinhais, Montalegre e Castro Laboreiro: Manuel Álvarez ('Bailarín'), Eduardo Pérez ('Tameirón'), Domingo Rodríguez ('O Inca'), Alfredo Yáñez ('O Aguirre'), ('Quinito'), Manolo ('Dente de Ouro'), Ramón Yáñez ('O Médico')... ás que se sumarán de contado antigos combatentes do exército republicano en

Asturias e León. Moitos dos seus integrantes foran traballadores do camiño de ferro Z.-O. No Leste de Lugo tamén comezan a actuar Manuel Castro Tellado, David Fuentes ('Velasco'), Abelardo Gutiérrez Alba, Antonio Fernández Crespo ('Fuenteoliva'), Etelvino Fernández Méndez ('Etelvino') e Antonio Ulloa ('O Torallo'), entre outros.

- 1938-01-11 Un morto en "acción de guerra" acontecida en Caleiro-Vilanova de Arousa.
- 1938-01-28 Asalto a un industrial en Mera (Ortigueira).
- 1938-02-02 Morte dun fuxido a mans da garda civil nun enfrontamento armado acontecido en Esmelle-Serantes en que tamén resulta ferido un garda.
- 1938-02-10 Morren tres compoñentes da partida dos 'Ernestinos' nun encontro coas forzas represivas na Bouciña-Meixoeiro-Lavadores.
- 1938-02-17 Fuxida de doce presos do campo de concentración de Camposancos, dos cales catro foron mortos, outros catro capturados e fusilados e outros catro conseguiron fuxir a Portugal.
- 1938-02-17 Morte dos organizadores da partida dos 'Ernestinos', Avelino e Antonio Lahoz, así como doutro compoñente e do comandante de posto da garda civil de Ponteareas nun enfrontamento acontecido en Areas-Ponteareas.
- 1938-02-?? Un tratante de madeira portugués, considerado informante da garda civil, é asasinado en Priegue-Panxón por un grupo de fuxidos encabezado polo antigo dirixente do sindicato de mariñeiros da CNT, Manuel Prado Pereira ('Lolito'). Prado e os seus cinco compañeiros estaban no monte desde o golpe militar e actuaban maiormente na contorna de Gondomar.
- 1938-03-10 Roubo e asasinato dun paisano nunha aldea de Cedeira. Pouco despois, foi asasinado o fuxido José Rey Díaz ('Torradas') e dous veciños sen implicación aparente foron paseados.

1938-03-30 Morte de tres fuxidos nunha cova situada en Bañobre-Miño tras un tiroteo coa garda civil. Escapou outro, mais foi detido en febreiro de 1939, xulgado e executado.

- 1938-03-?? José Neira Fernández ('Neira') pasa ao monte na zona de Ortegá, despois de ser chamado a filas. Aos poucos, encabezará, xunto co seu irmán Amandino, un grupo guerrilleiro que contou con numerosos apoios entre antigos afiliados ás sociedades agrarias, mariñeiras e obreiras do norte da provincia da Coruña, moitos deles comunistas ou libertarios.
- 1938-03-?? Morte dun industrial, confidente dos represores, en Cerdido.
- 1938-04-03 Os escapados Eduardo Araújo Conde, dirixente do PCE, e Álvaro Ballesteros Conde, morren nun enfrontamento coa forza pública nos montes de Cabral.
- 1938-04-?? Rogelio García Molares ('O Maletas') organiza, na primavera deste ano, co seu irmán José, Ramón Pereira Antelo ('Parrillero'), Julio e Vicente Guillén Biel e Manuel Simón Campos ('Xanote'), un grupo con fuxidos comunistas e libertarios que actuou entre Lavadores, O Porriño, Gondomar e Redondela até 1945. No ano 1938, a garda civil atribuíulles algunha morte e algún asalto.
- 1938-04-?? Unha partida de fuxidos asaltou varios domicilios en Pradorramisquedo-Viana do Bolo.
- 1938-05-?? Morte dun falanxista a mans de fuxidos en Navia de Suarna.
- 1938-06-10 O cónsul portugués en Ourense informa o Ministerio dos Negocios Estrangeiros sobre a preocupación das autoridades españolas polas actividades dun grupo armado de refuxiados españois na Peneda-Castro Laboreiro.
- 1938-07-24 Atraco a un veciño de Lavadores, que resultou ferido, por membros da antiga partida do 'Farrapillas', que actuaban nos montes inmediatos a Ponteareas e Vigo.

Xosé María Balaño Sánchez, natural de Boimorto (A Coruña) e con veciñanza en Cereixo, A Estrada. Sorpréndelle o Golpe embarcado e intégrase como voluntario no exército republicano. Ao final da guerra pasa a Francia, sendo confinado en diferentes campos de refuxiados e algún campo de traballo. Entra na guerrilla e pasa ao Estado español na invasión do Val de Arán o 19 de febreiro de 1944. Detido e xulgado por rebelión militar en Zaragoza o 19 de maio de 1945, co resultado de sentenza a prisión de 12 anos.

Portada de El Guerrillero. A guerrilla galega chegaría -a mediados dos anos 40- a súa maior formalización por mor da iniciativa do PCE, aínda que con anterioridade e posterioridade habería guerrilla de xeito máis informal e menos tutelada polo devandito partido

1938-08-06 Apertura dunha causa contra Enrique Fernández González ('Calixto'), por sospeitar que integraba un grupo de tres fuxidos que ían armados na Serra do Couzadoiro-Ortigueira. Os franquistas pensan que ía acompañado dos irmáns José e Amandino Neira.

1938-10-15 Asasinado un veciño de Rubiá que tentaba fuxir dun atraco.

1938-10-20 Asasinado un membro dunha coñecida familia falanxista en Espiño-A Veiga.

1938-11-02 Atraco á sucursal do Banco Pastor en Chantada, pola partida de Jesús López Suárez ('Gazapo'). Días despois, na persecución resulta gravemente ferido o Comandante de posto da garda civil de Chantada, morto un guerrilleiro en Taboada e outro detido en Ribasaltas-Monforte. O 'maquis' do 'Gazapo', actuou na zona entre Monforte e Chantada onde levaba a cabo, en data indeterminada, o atraco ao autobús de liña Ourense-Lugo.

1938-11-09 Unha partida de cinco homes asalta dúas vivendas en Viloval-Barco de Valdeorras e matan un home. Nos días seguintes, fixéronse batidas por toda a zona, en que morreu un fuxido.

1938-11-05/1938-11-12 Batidas polos montes do Xabre, co gardapesca 'Galerna' e catro embarcacións menores vixiando a costa para evitar fuxidas por mar e co exército bloqueando diversas estradas que comunicaban Vilagarcía con Padrón, Caldas e Compostela. As operacións darán como resultado a morte de dous fuxidos en Cornazo-Vilagarcía, dous en Caleiro-Vilanova de Arousa e a entrega doutros.

1938-11-11 Intervención do exército e da garda civil no monte do Pindo, na procura de desertores do servizo militar. Remata con 82 detidos.

1938-11-12 Presenza de grupos armados españois na Serra da Fonte-Chaves, referenciada polo cónsul portugués en Ourense.

1938-11-12 Morte dun GNR en Boticas-Montalegre a mans dun grupo de fuxidos/contrabandistas 'españóis' armados. Outro garda resulta ferido. O feito dará lugar a unha grande batida da forza pública portuguesa que, nos días seguintes, se estenderá tamén pola serra da Fonte-Chaves e provocará a detención de varias dúcias de veciños daquelas contornas.

1938-11-17 Infiltracións de grupos armados españois na fronteira portuguesa de Pinheiro Novo-Vinhais, sinalada polo cónsul portugués en Ourense.

1938-11-19 Un morto tras un atraco nun ultramarinos de Casaio, atribuído á guerrilla do 'Bailarín'.

1938-11-24 O alcalde de Pontearas dá conta en sesión municipal da visita que fixo ao Gobernador Civil de Pontevedra para informarlle da súa preocupación polas actividades dos fuxidos na zona.

- 1938-11-28 Unha partida asaltou domicilios de confidentes e falanxistas de San Román de Hedroso-Barco de Valdeorras, asasinando un miliciano.
- 1938-11-?? Desfeita da partida do 'Lolito' tras un enfrontamento armado preto de Canido-Vigo, coa captura de catro dos seus compoñentes. O propio 'Lolito' foi detido en Baiona, e máis tarde executado.
- 1938-11-?? Constitución do 'Comité Chapaieff' por unha quincena de fuxidos de Viveiro-Ortegal, entre os que se atopaban José Neira Fernández, Luis Trigo Chao ('Gardarríos') e Enrique Fernández ('Calixto'), para coordinar as súas actividades.
- 1938-12-01 Morte de un fuxido "en acción de guerra" acontecida en Baión-Vilanova de Arousa.
- 1938-12-06 Un morto en Rubiá ao tentar fuxir da partida do 'Bailarín', que tentaba roubarlle.
- 1938-12-09 Aberta unha causa por roubo contra dous fuxidos de Cedeira, que foron capturados e executados a finais do mes de decembro dese mesmo ano.
- 1938-12-17 Morren dous fuxidos en confrontación coa forza armada no Monte Silveira-Salceda de Caselas.
- 1938-12-18 Asaltada a aldea de Solveira-Viana do Bolo polos 'maquis'.
- 1938-12-21 Tentativa de insubordinación de soldados pertencentes á infantería en Ourense, convertida en sublevación pola prensa francesa.
- 1938-12-26 Asaltada á casa do ex-xefe da Falanxe de Baños-Bande.
- 1938-12-29 Asalto á aldea de Vendas de Barreira-Riós por unha partida de doce homes e unha muller.
- Comezos 1939 Morte da propietaria dunha granxa en Cabral e doutro veciño. As autoridades acusan o grupo de Jesús Lago González ('Petrillas'). Segundo a garda civil, este grupo fixo varios atracos durante o ano 1939.
- 1939-01-19 Asasinado en Cabral-Lavadores un fuxido axexado pola garda civil.
- 1939-01-21 Morte dun garda civil que tentaba deter membros da partida do 'Bailarín' na comarca de Valdeorras.
- 1939-01-23 Infiltracións de grupos armados españois na fronteira portuguesa por Bragança.
- 1939-02-06 A partida guerrilleira de David Fuentes ('Velasco') tende unha celada a unha columna mixta de gardas civís e soldados na contorna de Pedrafita do Cebreiro, co resultado de tres soldados feridos e un garda morto. 'Velasco' levaba no monte desde o golpe militar, actuaba entre Vega de Valcarce, Balboa e Pedrafita e con el confluía o cenetista antigo combatente en Asturias, Abelardo Gutiérrez Alba.
- 1939-02-18 Aparición do cadáver do fuxido José Fernández Vázquez ('Pachote') en Acea-Monfero.
- 1939-02-19 Infiltracións de grupos armados españois na fronteira portuguesa por Bragança.
- 1939-02-27 Execución dun taberneiro acusado de delator en Cabral, a mans, supostamente, da partida de 'O Maletas'.
- 1939-02-27 Tentativa de asalto dunha casa en Sárdoma-Vigo por parte dun grupo de fuxidos.
- 1939-02-28 Asasinato de dous homes no asalto á aldea de Ramilo-Viana do Bolo.
- 1939-02-28 Asasinato dun veciño de Casdenodres-A Veiga por negarse a entregar unha cantidade á partida do 'Aguirre'.
- 1939-02-?? É asasinado, tras ser arrestado, un membro da partida de Amador Barcia no cemiterio de Sillobre-Fene.
- 1939-03-02 Batalla campal no Canizo-A Gudiña entre unha forza composta por carabineiros, gardas civís e falanxistas e as partidas do 'Aguirre' e o 'Bailarín', en que resultaron dous mortos e seis feridos entre os franquistas, mentres os fuxidos escapan en dirección a Portugal.
- 1939-03-06 Morto un fuxido en Cabalar-Capela pola garda civil.
- 1939-03-07 Asasinato na Capela de Andrés Arnos Calvo, antigo alcalde de esquerdas que colaboraba na represión.
- 1939-03-09 Paseado un fuxido na Barqueira-Cerdido.
- 1939-03-18 Detención de un fuxido na zona de Cedeira.
- 1939-03-20 Morre un fuxido tras enfrontamento armado coa garda civil en Nigrán.
- 1939-03-27 Un grupo encabezado polos libertarios Víctor Romero Pazo ('Zorrilla'), José Fernández Álvarez ('Severo') e José Alonso Álvarez ('Berzas'), que levaban no monte desde o golpe militar, asalta cinco domicilios en Lameiro-Sárdoma.
- 1939-03-30 O grupo anterior asalta tres domicilios na Salgueira-Sárdoma.
- 1939-03-?? Morte de dous veciños de Alperiz-Lalín acusados de delatores, a mans dunha partida de escapados.
- 1939-03-?? Asalto da partida do 'Aguirre' e o 'Bailarín' a Castromao-A Veiga.
- 1939-04 Destacada no sueste ourensán (O Barco, A Veiga, Verín, Viana...) a 3ª Bandeira da Lexión e incremento das dotacións da garda civil para combater as actividades das guerrillas na zona.
- 1939-04-01 Asalto da partida do 'Maletas', composta por 13 individuos armados e vestidos de uniforme, á casa do propietario Gaspar de Haz González en Lavadores.
- 1939-04-03 Morte dos confederais Cesar Rosas Bermúdez e Antonio Iglesias González no Toural de Teis, nunha operación de castigo.
- 1939-04-04 Morren nun enfrontamento coa garda civil acontecido nunha casa de Moledo-Vigo, José Fernández ('Severo') e José Alonso ('Berzas').
- 1939-04-06 Mortos por accións dos 'maquis' unha veciña de Negradas-Viveiro e un carabineiro.

Deba a situación crítica por la que atraviesa la retaguardia, y suprimir toda clase de persecuciones y vejámenes por parte de los elementos facciosos y clericales.

Consideramos que en estos momentos debemos estar más unidos que nunca, para llevar a cabo una labor que sea encarada de fin de saber, cuantos elementos contemos, que estén dispuestos a luchar por la causa de la República. Para dicho fin estómose organizando en todas las parroquias, comités de jóvenes de ambos sexos, que son las encargadas de llevar a cabo dicha labor.

En consecuencia, el Comité de las condenadas a muerte, acordó en una de sus juntas, nombrando delegada para que en la parroquia organizase un pequeño comité, y que realice la labor siguiente:

1ª Tomar nota de todos los elementos que se hayan distinguido como enemigos nuestros y que haya cooperado a la matanza y persecución de nuestros camaradas, y buscar todas las demoras de perversa para acobardar, con pretexto cambio de situación.

2ª Tomar nota de todas las que siendo amigas nuestros no han hecho más de lo que

de ser de ser y aplaudir a los criminales.

3ª Organizar el comité a base de los mejores elementos de izquierda, averiguando los nombres y comunicaciones que puedan poseer a nuestro poder en caso contrario las que los tengan que responder a las indades, y que oportunamente se le comunicara, y que siempre dispuesto el menor suceso.

Espera este comité que no sea estado en cuanto a la comisión que deponen en tan digna compañía como lo eres tu.

Por el Comité de las condenadas a muerte.

El Secretario general J. N.

Viva la República Social Española

Centro el fascismo y el clero

III Corte tribunal de la República

Salud Comarcal!

Carta de nomeamento dunha muller como enlace da resistencia no ano 1938 na Estrada

- 1939-04-11 Desfeita en Argozón-Chantada a partida de Jesús López Suárez ('Gazapo'), coa morte de tres guerrilleiros a mans da garda civil.
- 1939-05-11 Morte de dous fuxidos e dunha veciña de Eirexalba-O Incio, nunha confrontación armada coa garda civil.
- 1939-05-28 Fuxida da parella de pesqueiros Teresita e Carmiña desde o porto de Ferrol, con fuxidos libertarios de Ferrol e Mugaridos.
- 1939-05-?? Asalto da partida do 'Maletas' á casa reitoral de Negro-Redondela.
- 1939-05-?? Entrega da partida de Roberto Oya ('Cachopas') ao Gobernador Civil de Pontevedra, Gómez Cantos.
- 1939-Xuño-Dembro. Neste período, a Lexión mata 19 veciños de distintos lugares da bisbarra de Valdeorras pola súa relación coa guerrilla.
- 1939-Verán O grupo 'Neira' pasa á ofensiva co ataque á casa reitoral de Senra-Ortigueira.
- 1939-06-02 Morte dos guerrilleiros Amandino Neira e Modesto Villar no Monte Meán-Cuíña-Ortigueira, nunha celada da garda civil.
- 1939-06-07 Asalto da partida do 'Bailarín' ao lugar de Curra-A Veiga. Os guerrilleiros ían vestidos con uniformes do exército.
- 1939-06-10 Morte de un relevante cargo falanxista na Proviña-Éntoma a mans da guerrilla.
- 1939-06-29 Unha acción de castigo do exército e a garda civil é repelida por unha partida de guerrilleiros en San Salvador de Covas-Rubiá, co resultado de dous gardas mortos.
- 1939-07-10 Morte de un axente do servizo de información a mans dun grupo armado libertario nas proximidades de Cambre.
- 1939-07-19 Morte de un soldado da Lexión cando perseguía a partida responsábel da morte do devandito falanxista de Éntoma.
- 1939-07-23 Fuxida do bou Ramón desde Ares con fuxidos de Ferrol, Mugaridos e Ares, entre eles Moisés Lago e Luis Abella.
- 1939-08-31 Causa contra José Neira Fernández ('Neira') por un roubo en Santa María de Mera-Ortigueira.
- 1939-09-1ª semana. Importante despregamento da garda civil e da Lexión pola Serra da Lastra-Rubiá na procura de guerrilleiros. Nesa operación, morren dous soldados e dous gardas en confrontacións armadas cos 'maquis'.
- 1939-09-03 O grupo de 'Neira' asalta a reitoral de Xestoso-Monfero e dá morte ao cura.
- 1939-10-07 Fusilado no Monte do Castro-Vigo o guerrilleiro Vicente Romero ('Zorrilla').
- 1939-10-15 Morte en Vilar de Infesta-Redondela de Rogelio García Molares ('Maletas'), tras o asalto á vivenda dun veciño de Saxamonde-Redondela. O seu irmán, José, encabezaría entón o grupo que continuará activo até mediados os anos 40.
- 1939-11-05 Enfrontamento entre un grupo de guerrilleiros encabezado por Benjamín García Diéguez ('O Largo') coa garda civil en Pedroso-Rodeiro, co resultado da morte do Comandante de posto da garda civil de Rodeiro e dun guerrilleiro, así como a captura de Benjamín. 'O Largo' levaba no monte desde o golpe militar, onde formaba parte dun grupo activo na Serra de Faro (Rodeiro-Lalín) e, posteriormente, no triángulo Vigo-Tui-A Cañiza.
- 1939-12-07 Morre un garda civil na ponte do Estreito-Rubiá, en confrontación armada coa guerrilla.

- 1939-12-17 Morren dous fuxidos en busca e captura por roubo e asasinato a mans da garda civil no Saviñao.
- 1939-12-21 Asalto dun grupo de fuxidos a dous camiións da empresa Exportadora de Aves de Porriño S.L. no Alto do Colmado-Vigo.
- 1939-12-?? Morte do guerrilleiro Celso Cepedal preto de Pedrafita do Cebreiro. Levaba no monte desde a caída da fronte do Norte.
- 1940 Tras a entrega de Manuel Álvarez ('Bailarín') no mes de agosto, acúsaselle de todas as accións violentas levadas a cabo na Serra do Eixe até entón: "cometió 20 atracos y tres asesinatos y sostuvo cuatro encuentros con las fuerzas represoras afectas a la 4ª Columna de Operaciones, dando como balance un guardia civil, un soldado y un legionario muertos y tres guardias civiles, un soldado y dos falangistas heridos."

FONTES

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD GALLEGO, X.C. "As paisaxes da represión na bisbarra de Vigo" en *A Represión Franquista en Galicia. Actas do Iº Congreso da Memoria*, Narón decembro 2003, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005.
- ABAD GALLEGO, X.C. *Heroes o Forajidos: "Fuxidos" y Guerrilleros Antifranquistas en la comarca de Vigo*, Vigo: Instituto de Estudios Vigueses, 2005.
- ABAD GALLEGO, X. C. "¡A las barricadas! Defensa da legalidade republicana na bisbarra de Vigo", en *A IIª República e a Guerra Civil. Actas do IIº Congreso da Memoria*, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática/Edicións Embora, 2006.
- AMOEDO LÓPEZ, G. e GIL MOURE, R. *Redondela, crónica dun tempo pasado. A IIª República e o primeiro franquismo*, Sada: Edicións do Castro, 2002.
- CANCIO, R. C. *Fuerzas especiales en la Guerra Civil Española*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2011.
- DIAS BAPTISTA, J. "A Guerra civil espanhola e os barrosoes", en *O Cambedo da Raia, 1946: solidariedade galego-portuguesa silenciada*, Ourense: Asociación Amigos da República, 2004.
- DIÉGUEZ CEQUIEL, U. B. "Nacionalismo galego, golpe militar reaccionario e a (necesaria) resistencia armada (1936-1963)" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.
- FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, E. "O anarquismo galego e a resistencia antifranquista: unha historia esquecida" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.
- GARRIDO COUCEIRO, X. C. "Escopteiros (A guerrilla que non quixo ser)" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.
- GARCÍA YÁÑEZ, F. *O Barco e a Terra de Valdeorras durante a IIª República e o Franquismo (1931-1977)*, Vigo: A Nosa Terra, 2005.
- GONZÁLEZ, J.A. *Nigrán. Memoria dunha guerra 1936-37*, Vigo: Edicións Do Cumio, 1998.
- GRANDÍO SEOANE, E. *Vixiancia e represión na Galicia da Guerra Civil. O "Informe Brandariz" (A Coruña, 1937)*, Sada: Edicións do Castro, 2001.
- GRANDÍO SEOANE, E. (Ed.) *Anos de odio. Golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña (1936-1939)*, A Coruña: Deputación da Coruña, 2007.
- GRANDÍO SEOANE, E. "A primeira resistencia. A Coruña, 1936-1937" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.
- GUILLÉN, A. *El error militar de las izquierdas*. Barcelona: Hacer, 1980.
- HEINE, H. *A guerrilla antifranquista en Galicia*. Vigo: Xerais, 1980.
- HEINE, H. "El movimiento guerrillero en Galicia y comarcas limítrofes" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.
- IGREXAS RODRÍGUEZ, M. "Asasinados por pensar e desexar para todos un mundo mellor: A represión franquista na comarca do Deza" en *A Represión Franquista en Galicia. Actas do Iº Congreso da Memoria*, Narón decembro 2003, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005.
- MÁIZ VÁZQUEZ, B. *Galicia na IIª República e Baixo o franquismo*, Vigo: Edicións Xerais, 1988.
- MÁIZ VÁZQUEZ, B. *Resistencia, guerrilla e represión. Causas e Consellos de Guerra. Ferrol, 1936-1955*, Vigo: A Nosa Terra, 2004.
- NUEVO CAL, C. "A represión fascista nas terras de Viveiro" en *AAVV. A represión franquista en Galicia, Actas do Iº Congreso da Memoria*, Narón decembro 2003, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005.
- NUEVO CAL, C. "Os primeiros fuxidos en terras viveiresas (1936-1939)" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.
- PARDO SAN GIL, J. "La flota de Pysbe durante la Guerra Civil (1936-1939)" en *En los grandes bancos de Terranova*, Donostia: Txertoa, 2000.
- PARRADO, C. *Curuxás. O guerrilleiro que non cazou Franco*, Vigo: A Nosa Terra, 2009.
- PEREIRA, D. "Alzamento fascista e represión no camiño de ferro Zamora-Ourense: bisbarras de Monterrei, As Frieiras, As Portelas e Seabra", en *Revista A Trabe de Ouro*, nº 73, xaneiro-marzo 2008, Santiago, 2008.
- PEREIRA, D. *Loita de clases e represión franquista no mar (1864-1939)*, Vigo: Edicións Xerais, 2010.
- PEREIRA, D. e FERNÁNDEZ, E. *O Movemento Libertario en Galiza 1936-1975*, Vigo: A Nosa Terra, 2006.
- PONS PRADES, E. *Guerrillas españolas (1939-1960)*. Barcelona: Planeta, 1977.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. *Ourense, 1936-39. Alzamento, Guerra e Represión*, Sada: Edicións do Castro, 2004.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. "Os primeiros fuxidos ourensáns" en *A guerrilla antifranquista galega (Actas do Congreso)*, CRMH d'AC: A Coruña, 2012.

Presos antifascistas nas minas de wólfram de Fontao, Vila de Cruces, 1942. Deste punto sairían varios membros da guerrilla

RODRÍGUEZ GALLARDO, A. "Entre brandas e inverneiras: refuxiados e guerra civil na fronteira entre Ourense e Portugal" en *A Represión Franquista en Galicia. Actas do Iº Congreso da Memoria*, Narón decembro 2003, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 2005.

RODRÍGUEZ GALLARDO, A. *O ruído da morte. A represión franquista en Ponteareas (1936-1939)*, Sada: Edicións do Castro, 2006.

SANTIDRIÁN, V. *Historia do PCE en Galicia (1920-1968)*. Sada: Edicións do Castro, 2002.

SERRANO, S. *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*, Madrid: Temas de Hoy, 2001.

SILVA FERREIRO, M. *Galicia y el Movimiento Nacional*, Santiago, 1938.

SOUTO BLANCO, M.J. *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada: Edicións do Castro, 1998.

SUÁREZ, X.M. *Guerra Civil e represión en Ferrol e comarca*, Ferrol: Concello de Ferrol, 2002.

SUÁREZ, X. M. "Mortalidade pola represión na guerra civil en Ames, Arzúa, Bergondo, Cambre, Irixoa, Teo e Valdoviño" en AAVV. *A IIª República e a Guerra Civil, Actas do IIº Congreso da Memoria*, Culleredo decembro de

2005, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática/ Edicións Embora, 2006.

SOUTOMAIOR, J. *Eu roubei o Santa María*, Vigo: Galaxia, 1999.

VALDIVIESO, J. "A noite cobreguea na Capela" en AAVV. *A IIª República e a Guerra Civil, Actas do IIº Congreso da Memoria*, Culleredo decembro de 2005, Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática/ Edicións Embora, 2006.

ARQUIVOS

Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra:

- Expediente de Responsabilidades Políticas 953/39; Expediente de Responsabilidades Políticas 176/40.

Arquivo Intermedio Región Militar Noroeste, Ferrol:

- Causa 669/36 Coruña; Causa 147/37 Ferrol; Causa 186/37 Ferrol; Causa 734/37 Ferrol; Causa 924/37 Ferrol; Causa 1069/37 Ferrol; Causa 1098/37 Ferrol; Causa 596/38 Ferrol; Causa 896/39 Ferrol; Causa 1095/39 Coruña; Causa 1632/39 Ferrol Mariña; Causa 2134/39 Ferrol Mariña; Causa 122/41 Pontevedra; Causa 297/44 Ourense

Arquivo Histórico-Diplomático, Ministerio dos Negocios Estrangeiros, Lisboa:

- Oficio do Cónsul de Portugal na Coruña ao MNE, 17/8/36: 3P A8 M2 Proceso 22, nº24.
- Idem 23/9/36: 3P A8 M2 Proceso 22, Nº 3242, nº 43.
- Idem 24/10/36: 3P A8 M2, Proceso 22, Nº3278, nº 58.
- Telegrama do Cónsul de Portugal en Tui ao MNE, 17/2/38: 3P A8 M6.
- Telegramas do Cónsul de Portugal en Ourense ao MNE, datados o 17/11/38, 23/1/39 e 19/2/39: 3P A8 M9, Proceso 22, Nº 3446, nº 114.

PRENSA

El Correo Gallego (Ferrol), 1936-39

El Progreso (Lugo), 1936-39

España Nueva (Verín), 1936

La Voz de Galicia (A Coruña), 1936-39

Nueva Galicia (Madrid-Barcelona), 1937-38

WEBGRAFIA

Base de dados do Proxecto "Nomes e Voces", www.nomesevoces.net

Base de dados do Portal "1935-1975 Los de la sierra. Dictionnaire des guerrilleros et resistants antifranquistes", www.losdelasierra.info

JASPE, A. *Los de Neira: the Forgotten Resistance*. [http://eprints.ulster.ac.uk/15795/1/Los_de_Neira_The_Forgotten_Resistance.doc].